

Ewa Kalnoj-Ziajkowska
Landscape Foundation, Warsaw, Poland
Artur Jerzy Filip

Warsaw University of Technology, Faculty of Architecture, Warsaw, Poland

Muranów Community District in Warsaw: Post-War Modernist Social Idea on a Large Scale

Keywords: neighborhood unit, city, housing estate, modernism, public services, large-scale

Abstract

The Muranów District was established in Warsaw in the area of the Warsaw Ghetto allocated there by the Germans during World War II. In 1943, after the fall of the Ghetto Uprising, the Germans completely burned down and demolished the buildings of this large area, so that only 3 meters high heaps of rubble remained. Right after the war, a large-scale plan was made to build a new district in this place – the Muranów housing project. It was a flagship endeavor in post-war Warsaw being under grand reconstruction process. The work progress was reported by state propaganda. Amongst other housing investments, Muranów stood out due to its unprecedented scale. The whole area was 200 hectares big, all covered with debris after the ghetto's demolition. Here, on such a tragic foundation, the post-war modernist planners could apply rational modernist rules for social services programming almost without limits.

According to original assumptions, Muranów was to be ready after 5 years, yet had been built over two decades. Within that time, it undergone numerous changes, starting with its urban layout and ending with architectural detail. Today, an important conservation issue – ant the goal of this paper – is to determine which of the spatial and functional features of Muranów follow from the original concept, and which reflect the changing socio-economic conditions only. All the participants in the public debate emphasize that the greatest value of Muranów is its “modernist character”, but the very meaning of “modernist”

in this case remains unclear. The main goal of the paper is to examine and establish what the “modernist character” of Muranów means. Research questions include: Which particular features of Muranów stand for its “modernist character”? Does the “modernist character” of Muranów refer to the whole area or to specific fragments only? What (and how) shall be protected to keep the “modernist character” of Muranów for the future? In order to examine and establish the “modernist character” of Muranów, we present the issue in context of four problems: (1) totality of determinants; (2) large-scale coherence; (3) replicability of architecture; and (4) planning continuity.

Today's focus on selected fragments of Muranów seems to be justified by the separateness of individual parts, yet it raises fundamental problems. Only when looking at the whole area from the perspective, one can see that the special “modernist” heritage of Muranów is primarily an attempt to implement an egalitarian, modernist social ideal on a large scale. Although the construction of the great district of Muranów remains unfinished, the original idea left its mark on the entire area of today's Muranów. And although the codification of the modernist heritage of Muranów is not an easy task, it is undoubtedly its large-scale character—in terms of the idea, urban structure and the program of basic social services—that should be the most important point of reference for discussions and assessments of the “modernity” of individual parts of the Warsaw's Social District of Muranów. ■

Ewa Kalnoj-Ziajkowska, MA, art historian focused on architecture and urban planning issues mainly from the historical protection perspective. She co-author many historical guidelines to land-use plans for historical areas of Warsaw. Author of many publications on history of Warsaw: “PRA. Atlas architektury warszawskiej Pragi” (2020) and „ŚRÓ PN. Atlas architektury Śródmieścia Północnego” (2021) among others. ORCID: 0009 0008 6627 908X

Artur Jerzy Filip, Dr Arch., researcher and practitioner focused on innovative cross-sectoral management structures for urban projects development. He studied at the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology and at the Pratt Institute in Brooklyn, New York. Author of the book „Big Plans in the Hands of Citizens” (Bęc Zmiana, 2019). Recipient of scholarships granted by the Fulbright Program, the Ministry of Culture and National Heritage of Poland, and the City of Warsaw. Assistant Professor at the Warsaw University of Technology, Faculty of Architecture. ORCID: 0000 0002 3172 6678

Ewa Kalnoj-Ziajkowska
Fundacja Krajobrazowa, Warszawa, Polska
Artur Jerzy Filip
Politechnika Warszawska, Wydział Architektury, Warszawa, Polska

Dzielnica Społeczna Muranów w Warszawie jako przykład modernistycznej idei społecznej na wielką skalę

Słowa kluczowe: jednostka sąsiedzka, miasto, osiedle, modernizm, usługi społeczne, wieloprzestrzenność

Wprowadzenie

Artykuł stanowi podsumowanie kompleksowych badań historyczno-urbanistycznych, wykonanych na potrzeby wytycznych konserwatorskich do przygotowywanego w 2018 roku miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego¹ (il. 1). Powojenne osiedle

1. A. J. Filip, E. Kalnoj-Ziajkowska, *Muranów. Wytyczne konserwatorskie do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego rejonu Muranowa Wschodniego*, Warszawa 2019.

1. Rysunek wytycznych konserwatorskich do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Muranowa, opracowanych w 2019 r. na zlecenie Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków, autorzy: Artur J. Filip, Ewa Kalnoj-Ziajkowska (źródło: zbiory własne autorów, 2019)

1. Conservation Guidelines for the Local Land-Use Plan of Muranów, prepared in 2019 on the request of the Heritage Preservation Office in Warsaw, authors: Artur Jerzy Filip, Ewa Kalnoj-Ziajkowska (source: authors' own collections, 2019)

Muranów stało się przedmiotem zainteresowania służb konserwatorskich niedawno, a od 2002 roku wracał temat konieczności podwyższenia jego ochrony.

Wyjątkowa i trudna jest historia tego miejsca. Osiedle zajmuje teren w Śródmieściu Warszawy, na którym przed II wojną światową leżała Dzielnica Północna, wyjątkowo gęsto zabudowana, utkana z mniej reprezentacyjnych XIX-wiecznych kamienic czynszowych z ciemnymi podwórkami-studniami. Przed 1939 rokiem zamieszkiwało tu około 150 000 osób i przeważała ludność żydowska. Podczas II wojny światowej w 1940 roku na tym terenie Niemcy utworzyli getto, które zamknięte i odizolowane od reszty miasta było największym gettem w całej okupowanej Europie. W kwietniu 1941 w obrębie murów ówczesnej „dzielnicy żydowskiej” przebywało ok. 450 tys. osób. W wyniku tzw. wielkiej akcji wysiedleńczej od 22 lipca do 21 września 1942 około 75% mieszkańców zostało wywiezionych i zamordowanych w obozie zagłady w Treblince. Następnie zabudowa getta była niszczone, a władze okupacyjne przystąpiły do systematycznego „porządkowania terenu”. Po wyzwoleniu Warszawy w ścisłym centrum znalazł się pusty, około 200 hektarowy obszar, który pokrywały hałdy gruzu o wysokości do 3 m (il. 2). Wymagał porządkowania, ale był wolny od zabudowy i dawał nowe możliwości.

W realiach nowego ustroju postanowiono zbudować tu modernistyczną, wzorcową dzielnicę mieszkaniową dla 40 tysięcy robotników - Muranów. Miała stać się pokazową realizacją. Miała powstać w pięć lat, ale ostatecznie wznoszona była przez kilka dekad, a w tym czasie plany były zmieniane kilka razy. Pierwsze, autorstwa grupy Tygrysy, zostały opublikowane w 1946 roku² (il. 3). W 1947 roku - kolejne³, a 2 lata później następne⁴, innego autora i przedstawiające całkowicie odmienną koncepcję zagospodarowania i tylko dla południowego fragmentu osiedla.

2. W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki, *Muranów – dzielnica mieszkaniowa*, „Skarpa Warszawska” 1946, nr 26, s. 2-3.

3. W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki, *Muranów – dzielnica mieszkaniowa*, „Architektura” 1947, nr 1, s. 8-11.

4. B. Lachert, *Muranów – dzielnica mieszkaniowa*, „Architektura” 1949, nr 5, s. 129-137.

2. Warszawa, ruiny Getta Warszawskiego w 1947 roku – teren, na którym powstała Dzielnica Społeczna Muranów (źródło: Dom Spotkań z Historią w Warszawie, fot. Henry Cobb, 1947)

2. Warsaw, the ruins of the Warsaw Ghetto in 1947 – the area where the Muranów Social District was established (source: History Meeting House in Warsaw, fot. Henry N. Cobb, 1947)

Dzielnica budowana była przez lata w odmiennych stylach, przez różne zespoły, z uwzględnieniem nowych technologii i mód⁵. Poczynając od założenia urbanistycznego aż po detal w czasie realizacji podlegała organicznym przekształceniom w rezultacie warunków technicznych lub nawet nacisków politycznych. Już przez współczesnych inwestycja oceniana była jako odważny, choć niezbyt udany eksperyment. Głównie z uwagi na wielką skalę założenia i wybór śródmiejskiej lokalizacji na funkcje mieszkaniowe.

Dziś ważnym zagadnieniem konserwatorskim jest rozstrzygnięcie, które z cech osiedla decydują o jego wartości i wyjątkowości, a które stanowią jedynie odbicie zmieniających się warunków społeczno-gospodarczych (il. 4). W ostatnich latach Muranów stał się przedmiotem powszechnego zainteresowania mieszkańców stolicy i służb konserwatorskich. Przez media przetoczyła się dyskusja na temat wartości zespołu⁶, w jej wyniku wojewódzki konserwator wszczął postępowanie w sprawie wpisania do rejestru zabytków, ale jedynie najstarszej części, osiedla Muranów Południowy⁷. Co ciekawe, uczestnicy debaty zgodnie podkreślają, że największą wartością Muranowa jest jego „modernistyczny charakter”. Tylko czy rzeczywiście obydwa chronione dziś przez konserwatora obszary są najbardziej „modernistyczne”?

Muranów objęty jest kilkoma formami ochrony konserwatorskiej⁸. Żadna z nich nie odnosi się do wieloprzestrzennego założenia urbanistycznego. Cały teren dawnego getta wpisany jest do gminnej ewidencji zabytków archeologicznych⁹. W gminnej ewidencji zabytków nieruchomości uwzględnione zostały 2 wpisy obszarowe: najwcześniejsze osiedle Muranów Południowy z lat 1949-52, zaprojektowane przez Bohdana Lacherta (il. 5) i socrealistyczne, monumentalne osiedle Muranów Północny z lat 1951-55. Próba zrozumienia, opisanie i skodyfikowania zasad konserwatorskich dla całości założenia ciągle pozostaje zadaniem bez precedensu. Dziś ciągle w Polsce niewiele osiedli mieszkaniowych wzniesionych po II wojnie światowej jest uznanych za cenne i warte ochrony. Spośród realizacji warszawskich chronione są: modernistyczne osiedla Koło¹⁰ i Praga I¹¹ z lat 1947- 49 Heleny i Szymona Syrkusów, a także dwa nieco późniejsze, socrealistyczne założenia Marszałkowskiej Dzielnicy

8. Zarządzenie Prezydenta Miasta Stołecznego Warszawy nr 2998/2012 z 24 lipca 2012 roku na stronie www.um.warszawa.pl. Do Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Stołecznego Warszawy wpisano w 2012 roku jako zespoły budowlane dwa najstarsze muranowskie osiedla: Muranów Południowy i Muranów Północny, a jako stanowisko archeologiczne chroniony jest obszar całego dawnego getta warszawskiego.

9. S. Brzezińska, *Podziemne relikty getta warszawskiego*, Gminna Ewidencja Zabytków, Karta adresowa zabytku WOL 00487, Warszawa 2021.

10. E. Ziajkowska, *Trzy osiedla na warszawskim Kole w świetle lokalnych uwarunkowań planistycznych, gospodarczych i historycznych I połowy XX wieku*, [w:] Ł. Strzelczyk, *Modernizm światłoczuły. Osiedla społeczne warszawskiego Koła*, Warszawa 2020, s. 45-72.

11. K. Kuzko-Zwierz, K. Michalski, E. Kalnoj-Ziajkowska, P. Kilanowski, P. Strczyński, *Poradnik dobrych praktyk. Powojenne osiedla Pragi*, Warszawa 2021, s. 12-15.

5. *Warszawskie Osiedla ZOR*, Warszawa 1968.

6. T. Urzykowski, *Mieszkańcy walczą o wpis do rejestru zabytków. Konserwator ma inne zdanie*, www.wyborcza.pl (dostęp 22.06.2023).

7. T. Urzykowski, *Sukces mieszkańców Muranowa*, www.wyborcza.pl (dostęp 29.06.2023).

Mieszkaniowej¹² oraz osiedla Praga II¹³. Żadne z nich nie ma takiej skali przestrzennej co Muranów.

Celem artykułu jest ustalenie znaczenia „modernistyczności” Muranowa, oraz odpowiedź na trzy pytania badawcze: (1) które dokładnie cechy osiedla decydują o jego modernistycznym charakterze?; (2) czy cechy te odnoszą się do całego obszaru, czy jedynie do fragmentów?, (3) co i jak należy chronić, żeby w przyszłości ciągle można było mówić o „modernistycznym” charakterze Muranowa?

W niniejszym artykule, zgodnie z metodologią oceny wartości zabytkowych układów przestrzennych miast, zaproponowaną przez Michała Witwickiego i Krzysztofa Pawłowskiego¹⁴, rozpoznajemy dawne rozplanowanie, w sposób szczególny odnosząc się do oryginalnych koncepcji układu przestrzenno-funkcjonalnego całości. Identyfikujemy logikę rozlokowania zabudowy mieszkalnej i obiektów użyteczności publicznej, wskazując na rolę ciągłości zachowania ich funkcji. Zwracamy też uwagę na zasadnicze cechy układu, szczególnie topografii, komunikacji, przestrzeni publicznych, infrastruktury podziemnej oraz oryginalnego zamysłu potraktowania obszaru jako monumentalnej rzeźby terenowej na gruzach getta. W pierwszej kolejności zaś koncentrujemy się na oryginalnym schemacie układu funkcjonalnego usług dla całej dzielnicy, który stanowił podstawę planistyczną dla realizowanych kolejno etapów budowy. To właśnie wielkoskalowy i egalitarny program usług społecznych stanowił realizację ideałów równości społecznej¹⁵. Tym samym podkreślamy, że waloryzacja wartości zabytkowej Muranowa nie może ograniczać się do prostego skatalogowania architektury, a określanie zasad ochrony na podstawie oceny spójności artystycznej dekoracji i detali architektonicznych stanowi wręcz zaprzeczenie oryginalnej „modernistycznej” wartości osiedla jako całości.

Stan badań

Na temat Muranowa najczęściej pisano w prasie popularnej w pierwszej fazie budowy¹⁶. Wtedy też w prasie branżowej opublikowanych zostało kilka artykułów¹⁷, które do dziś są przywoływane i analizowane. Kształt osiedla muranowskiego w 1968 roku pokazała publikacja jubileuszowa na 20-lecie działalności w Warszawie Zakładów Osiedli Robotniczych¹⁸. Potem sporadycznie na łamach tygodnika „Stolica” omawiane były kolejne nowopowstające muranowskie zespoły¹⁹. Przez lata obszar żył spokojnym, osiedlowym życiem.

12. Mordyński K., *Plac Konstytucji w Warszawie, eksperyment wielkomiastego socrealizmu*, „Spotkania z zabytkami” 2008, nr 2, s. 3-7.

13. K. Kuzko-Zwierz i in.,..., op. cit.

14. K. Pawłowski, M. Witwicki, *Problemy oceny wartości zabytkowej historycznych zespołów miejskich*, „Ochrona Zabytków” 1968, nr 21/ 4, s. 3-12.

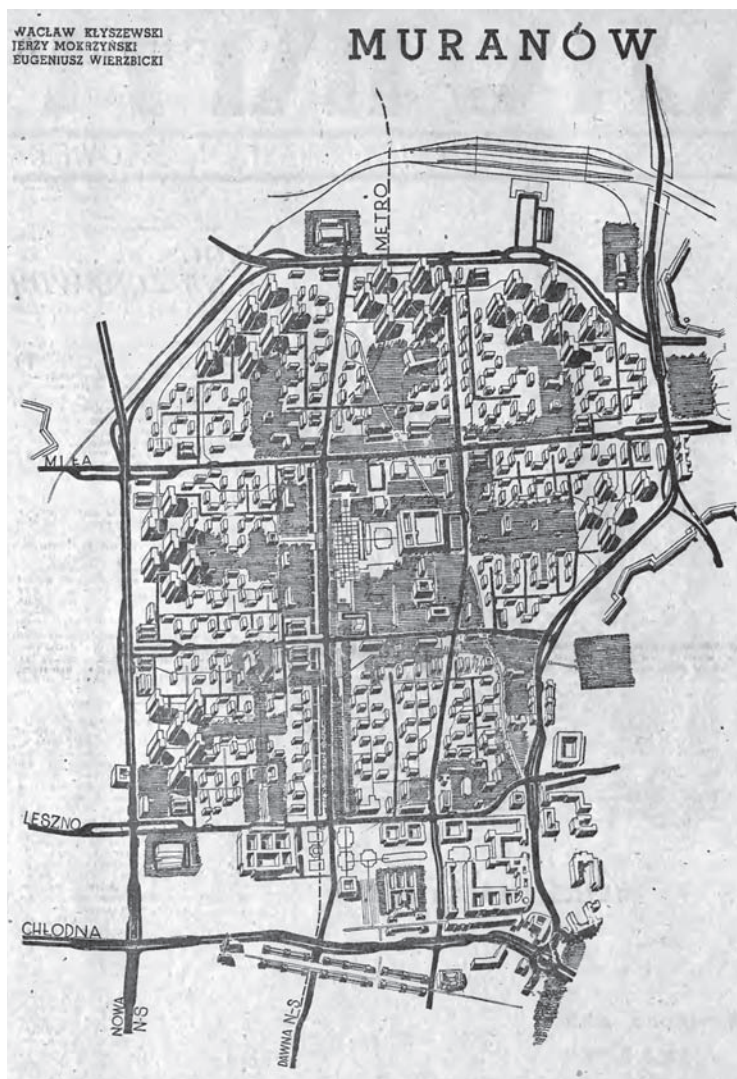
15. M. Kostrzewska, *Miasto europejskie na przestrzeni wieków. Wybrane przykłady*, Gdańsk 2013, s. 193.

16. Najpełniejsze znane autorom zestawienie wycinków prasowych znajduje się w aneksie do opracowania A. J. Filip, E. Kalnoj-Ziajkowska, op. cit.

17. Do najważniejszych artykułów należą: W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki, *Muranów – dzielnica mieszkaniowa*, „Skarpa Warszawska” 1946, nr 26, s. 2-3; W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki, *Muranów – dzielnica mieszkaniowa*, „Architektura” 1947, nr 1, s. 8-11; B. Lachert, *Muranów – dzielnica mieszkaniowa*, „Architektura” 1949, nr 5, s. 129-137.

18. *Warszawskie Osiedla ZOR*, Warszawa 1968.

19. A.J. Filip, E. Kalnoj-Ziajkowska, op. cit.

3. Szkic aksonometryczny przedstawiający pierwszy plan dzielnicy Muranów w Warszawie, 1946 r., proj. grupa „Tygrysy”: Wacław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki (źródło: „Skarpa Warszawska”, R. 1946, nr 26, s. 2)

3. The axonometric sketch showing the first plan of the Muranów district in Warsaw, 1946, „Tygrysy” group: Wacław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki (source: „Skarpa Warszawska,” 1946:26, p. 2)

Choć tuż po 1945 roku wzniesiono w jego sercu Pomnik Bohaterów Getta, choć przez całe lata PRL zlokalizowany w sąsiedztwie Żydowski Instytut Historyczny prowadził i publikował badania, a w 1977 roku ukazał się wywiad Hanny Krall z Markiem Edelmanem²⁰, to jednak pamięć o dawnej historii dzielnicy i o losach jej mieszkańców długo funkcjonowała bardziej na prawach miejskiej legendy. Warszawiacy znali historie o zbyt pośpiesznym budowaniu na nieuporządkowanych gruzach, ale brakowało szczegółowych badań, odnoszących się do konkretnych przestrzeni. Przełomowa była decyzja o budowie Muzeum Polin i publikacja w 2002 roku monografii Jacka Leociaka i Barbary Engelking o getcie warszawskim²¹. Później ukazały się kolejne książki, między innymi autorstwa Beaty Chomętowskiej²². Na tej fali Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków zamówiło w 2002 roku pierwsze duże opracowanie, poświęcone bezpośrednio ocenie warto-

20. H. Krall, *Zdążyć przed Panem Bogiem*, Warszawa 1977.

21. J. Leociak, B. Engelking, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2002.

22. B. Chomętowska, *Stacja Muranów*, Wołowiec 2014.

4. Współczesne zdjęcie lotnicze z serwisu mapowego miasta (źródło: Serwis mapowy online Urzędu m.st. Warszawy, 2019)

4. The contemporary aerial photo of Muranów from the city's map service (source: online mapping service by the Capital City of Warsaw, 2019)

ści osiedla Muranów Południowy²³. Zabudowa osiedli Muranów Południowy i Muranów Północny od około 2002 roku²⁴ była wymieniana w Gminnej Ewidencji Zabytków Warszawy i na wszystkie prace budowlane inwestorzy musieli uzyskać zgodę służb konserwatorskich. W 2003 roku obydwa osiedla zostały wymienione jako zespoły o większej wartości architektonicznej

23. B. Chmiel, L. Piskowski, J. Stępkowski, *Muranów Południowy. Ocena wartości kulturowych. Propozycja ochrony. Opracowanie na zlecenie Stołecznego Konserwatora Zabytków*, Warszawa 2002.

24. Autorka powołuje się na własną pamięć. Pracowała wówczas w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków jako inspektorka ds. zabytków nieruchomości i odpowiadała za teren Śródmieścia Warszawy, w tym za śródmiejską część osiedla Muranów.

w katalogu warszawskiej architektury z lat 1945-65²⁵. W 2011 roku Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków przeprowadziło weryfikację list gminnej ewidencji zabytków dla poszczególnych dzielnic i na nowo określone zostały granice obydwu zespołów, a jako stanowisko archeologiczne wpisano obszar całego dawnego getta warszawskiego²⁶. W 2014 roku Katarzyna Uchowicz, która przygotowywała wtedy w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk swój doktorat – mo-

25. M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie. Lata 1945-65*, Warszawa 2003.

26. Zarządzenie Prezydenta Miasta Stołecznego Warszawy nr 2998/2012 z 24 lipca 2012 roku na stronie www.um.warszawa.pl

nografię architekta Bohdala Lacherta, opublikowała swój artykuł o architekturze i pamięci²⁷. W 2018 roku zaczęliśmy przygotowywać wytyczne konserwatorskie dla Muranowa²⁸ na potrzeby opracowywanego wtedy przez zespół prof. Krzysztofa Domaradzkiego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. W 2019 roku opracowany został dla osiedla poradnik dobrych praktyk architektonicznych²⁹. W 2022 roku ukazał się Ilustrowany dwujęzyczny, polsko-angielski atlas architektury Muranowa³⁰ z popularnej serii, wydawanej od dekady przez wydawnictwo Centrum Architektury.

Program społeczny na wielką skalę

Wielka skala opracowania oraz holistyczne programowanie struktury usług społecznych to dwie cechy charakterystyczne dla architektury i urbanistyki okresu modernizmu³¹. To właśnie ten swoisty totalizm projektowania sprawiał, że moderniści „uwodzili”³², ale też ponosili spektakularne porażki³³ i w rezultacie właśnie za te wielkoskalowe ambicje modernizm był najbardziej krytykowany i odrzucony na rzecz organicznego rozwoju „krok po kroku”³⁴ i lokalności³⁵. W oczach modernistów, jak pisał Waław Ostrowski, skrupulatne planowanie wielkoskalowych układów przestrzenno-funkcjonalnych było jedynym sposobem osiągnięcia nadrzędnego celu, czyli „zapewnienie[-a] użytkowania terenów w sposób możliwie najkorzystniejszy dla ogółu ludności”³⁶. Zadaniem planisty miało być nie tylko rozplanowanie zabudowy, ale też rozlokowanie obiektów, obsługujących dane obszary wg ściśle określonej hierarchicznej struktury, czyli realizacja tak zwanego programu usług podstawowych³⁷.

Takie podejście możliwe było w Polsce tuż po wojnie, gdy „budował się” nowy socjalistyczny ustrój, skoncentrowany na kształtowaniu „form zbiorowych”. „Współczesne układy mieszkaniowe nie są sumą poszczególnych mieszkań, lecz strukturami spójnymi funkcjonowaniem wyspecjalizowanych urządzeń obsługi zbiorowej”³⁸, pisał Edmund Goldzamt. Nowopowstające osiedla, przynajmniej w zamierzeniu, zakładały ściśle określony i z góry zbilansowany program mieszkaniowo-usługowy, który miał służyć nie tylko jakości życia, ale też ponadklasowej integracji społecznej³⁹. Skala terytorialna pojedynczych „jed-

5. Warszawa, osiedle Muranów Południowy w rejonie punktowców o adresach ul. Nowolipie 18a i Nowolipki 19b w końcu lat 40. (źródło: NAC, autor nieznany, 1948-50, sygn. 3/39/0/-/4523)

5. Warsaw, Muranów Południowy housing estate in the area of point buildings with addresses at ul. Nowolipie 18a and Nowolipki 19b in the late 1940s. (source: NAC, anonymous, 1948-1950, sign. 3/39/0/-/4523)

nostek sąsiedzkich”⁴⁰, „jednostek socjalnych”⁴¹ czy „jednostek strukturalnych”⁴² nie wyczerpywały ambicji powojennych projektantów, którzy dążyli przede wszystkim do „zwiększenia skali społecznej budownictwa”⁴³. Jednocześnie byli oni świadomi, że zastąpienie procesów stopniowego nawarstwiania tkanki miejskiej z góry opracowanymi planami urbanistycznymi rodzi konkretne wyzwania: konieczność wpisania się w istniejący kontekst, zagwarantowania spójności wielkoprzestrzennej, wdrożenia powtarzalnych typologii, zagwarantowania długoterminowej ciągłości realizacji oraz zachowania w planie należytej elastyczności wobec „nawarstwień i odkształceń”⁴⁴. Słowem zachowanie układów funkcjonalnym osiedli mieszkaniowych budowanych w czasach PRL jest kluczową wartością. A zmiany funkcji czy „dogęszczanie” w postaci nowych inwestycji zacierają czytelność założenia, powodując utratę wartości.

Wyzwanie projektowania całego osiedla z programem usług mieszkaniowych, a potem realizacji „w jednym rzucie”, bez „narastania w czasie” podjęli jako pierwsi projektanci warszawskiej dzielnicy Muranów. Jej oryginalny schemat przestrzenno-funkcjonalny jest wzorowym przykładem awangardowej myśli modernistycznej. Program usług społecznych Muranowa został oparty na wyliczeniach statystycznych i na najbardziej aktualnych światowych wzorcach kształtowania jednostek sąsiedzkich i wielofunkcyjnych zespołów zabudowy. W zbiorach Archiwum Państwowego

27. K. Uchowicz, *Czytanie Muranowa. Pamięć miejsca/ pamięć architekta. Komentarz do powojennej twórczości Bohdana Lacherta (1900-1987)*, RIHA Journal, 2014.

28. A. J. Filip, E. Kalnoj-Ziajkowska, op. cit.

29. B. Chomętowska, E. Kalnoj-Ziajkowska, K. Domagalska, Z. Domagalski, U. Szablowska, M. Ślusarz, *Poradnik dobrych praktyk architektonicznych. Muranów*, Warszawa 2019.

30. B. Chomętowska, G. Piątek, K. Uchowicz, *MUR. Ilustrowany atlas architektury Muranowa*, Warszawa 2022.

31. Ch. Jencks, *Ruch nowoczesny w architekturze*, Warszawa 1987.

32. K. Kolson, *Big Plans. The Allure and Folly of Urban Design*, Baltimore-London 2001.

33. A. Altshuler, D. Luberoff, *The Changing Politics of Urban Mega-projects*, w: *The Urban and Regional Reader*, B. Eugénie (red.), London 2009, s. 400-406.

34. J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, New York 1961.

35. L. Krier, *Architektura wspólnoty*, Gdańsk 2011.

36. W. Ostrowski, *Urbanistyka współczesna*, Warszawa 1975.

37. W. Czarnecki, *Planowanie miast i osiedli II*, Warszawa 1965; M.J. Chmielewski, *Teoria i praktyka planowania przestrzennego*, Warszawa 2016.

38. E. Goldzamt, *Urbanistyka krajów socjalistycznych*, Warszawa 1971, s. 191.

39. Ibidem.

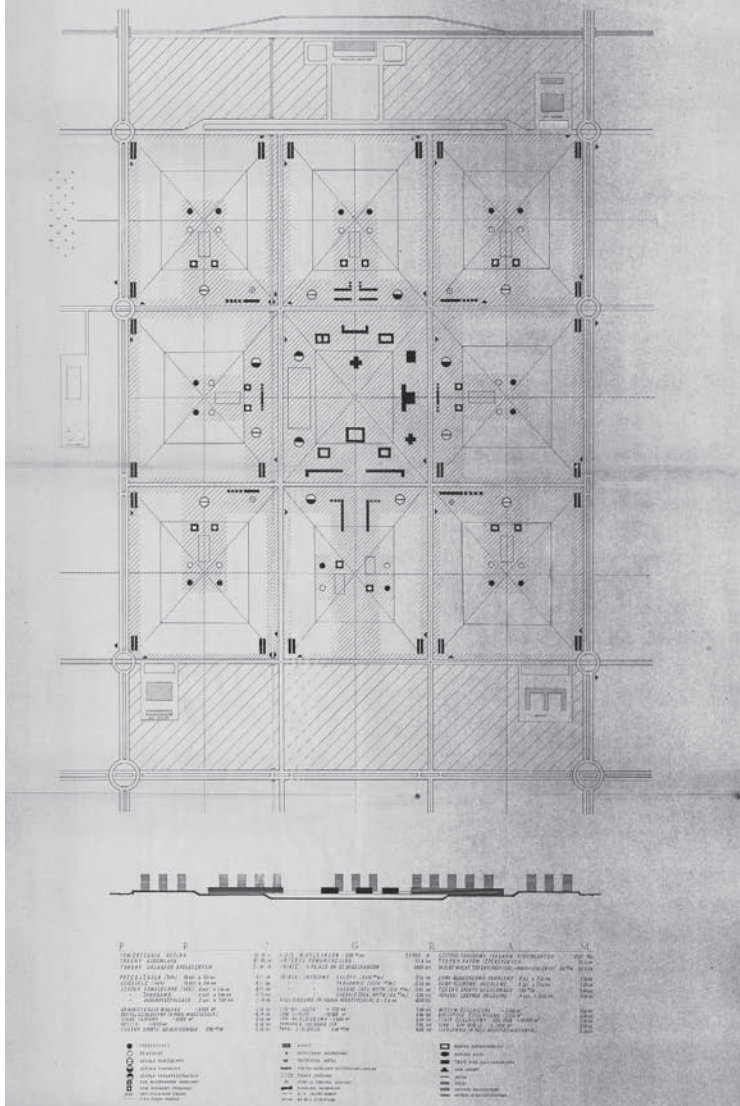
40. C.A. Perry, *Housing for the Machine Age*, New York 1939.

41. W. Czarnecki, op. cit.

42. W. Ostrowski, op. cit.

43. Ibidem, s. 149.

44. Ibidem.

6. „Muranów 1;2500, układ teoretyczny” – model teoretyczny dzielnicy Muranów (nedatowany), wykonany przypuszczalnie ok. 1947 r. w Biurze Odbudowy Stolicy (zapewne przez Wydział Urbanistyczny Biura), (źródło: APW, zespół BOS, sygn. 7831)

6. "Theoretical Diagram of the Muranów District", undated (probably c. 1947), prepared in the Capital Reconstruction Office (probably by department of urban planning) (source: State Archive in Warsaw, BOS, sign. 7831)

m. st. Warszawy, w zespole Biura Odbudowy Stolicy zachował się diagram opisany jako „Muranów 1:2500, układ teoretyczny” (il. 6). Jego struktura funkcjonalno-przestrzenna uporządkowana została według statystycznych wyliczeń programu usług społecznych. Diagram ten przez dekady stanowił punkt wyjścia dla kolejnych planów urbanistycznych Muranowa, przygotowywanych przez kolejne zespoły projektantów. I choć budowa dzielnicy ostatecznie trwała więcej niż 20 lat, a koncepcja była wielokrotnie modyfikowana i efekt końcowy odbiega od pierwszej wizji, to należy przyznać, że w zakresie ukształtowania struktury i programu funkcjonalnego Muranów w znacznym stopniu spełnia pierwotne założenia modernistycznej „dzielnicy społecznej”.

Losy dzielnicy społecznej Muranów

Historię dzielnicy Muranów jako wielkoprzestrzennej całości przedstawiamy przez pryzmat planowania i realizacji programu usług społecznych, jednocześnie wskazując na uniwersalne zagadnienia, będące wynikiem tzw. efektu skali w planowaniu. Wskazujemy je jako fundamentalne dla wartości historycznej osiedla i omawiamy główne wyzwania związane z programowaniem funkcji społecznych w skali całej dzielnicy. Wyzwaniami, które wpłynęły zasadniczo na losy Muranowa były cztery zagadnienia: (1) totalność uwarunkowań, którą analizujemy na przykładzie śladów topograficznych, układów infrastruktury oraz kontekstu społecznego i przestrzennego; (2) Spójność wieloprzestrzenna, rozważana poprzez zasady strefowania funkcjonalnego oraz realizację głównych założeń przestrzeni społecznych; (3) Systemowość architektury, widziana w kontekście realizacji typowych rozwiązań: budynków mieszkalnych oraz obiektów opiekuńczych (żłobków i przedszkoli); oraz (4) ciągłość planistyczna, przejawiająca się w dostosowywaniu projektu do kolejnych zmian, uwarunkowań i normatywów planistycznych.

Totalność uwarunkowań.

Koncepcję wzniesienia wzorcowej dzielnicy na gruzowiskach Getta Warszawskiego możemy uznać za przykład czerpania z awangardowej myśli modernistycznej. Dwie dekady wcześniej w 1925 roku, Le Corbusier zaprezentował propozycję przebudowy fragmentu śródmieścia Paryża, znaną jako Plan Voisin. Projekt zakładał wyburzenie starej zabudowy, a w jej miejsce wzniesienie wieżowców⁴⁵, do czego jednak szczęśliwie nie doszło.

Po II wojnie światowej, z zaskakująco podobną sytuacją musieli zmierzyć się warszawscy moderniści. Tu wyburzenie stało się niestety rzeczywistością, a jak już wspomniano, w 1945 roku 200 hektarowy teren po Getcie Warszawskim pokrywały hałdy gruzu o wysokości do 3 metrów. Według wspomnień projektantów Muranowa niekończące się gruzowiska dawały wiele możliwości twórczych, ale jednocześnie stanowiły największą trudność przy tworzeniu koncepcji, bo „topograficznie nie było żadnego punktu zaczepienia, żadnego drzewa, zabytków czy otwarcie widokowych”⁴⁶. Wywiezienie gruzu oceniono jako zbyt kosztowne i czasochłonne, dlatego budowany jako pierwszy Muranów Południowy powstał na ich hałdach. Bohdan Lachert pisał: „tak jak uwarstwienia starożytnej Troi pozwoliły archeologom zbadać i poznać historię, tak budowa nowej dzielnicy mieszkaniowej dla świata pracy na Muranowie, na wzniesieniu gruzowym, będzie świadectwem powstawania nowego życia na gruzach dawnych stosunków społecznych, na terenie upamiętniającym bezprzykładne barbarzyństwo hitleryzmu i bohaterstwo powstańców Ghetta. Muzeum walki z faszyzmem (...), pomnik Bohaterów Ghetta, teren martyrologii całej

45. M. Kostrzewska, op. cit., s. 163.

46. W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki, op. cit., s. 8-11.

Warszawy – Pawiak⁴⁷ i dawny układ ulic pozostałą na poziomie z okresu przed kataklizmem, natomiast nowa zabudowa wznosić się będzie na tarasie, utworzonym z usypiska gruzowego. w ten sposób powstanie czytelny układ przestrzenny o znaczeniu dokumentacji historycznej.”⁴⁸ Dziś wszelkie różnice terenu, górki, skarpy pozostają charakterystycznymi i znaczącymi elementami krajobrazu.

Choć dawna zabudowa dzielnicy została do szczętnie zrównana z ziemią i cały teren wydawał się umożliwiać dowolne kształtowanie nowych zespołów, to z powodów ściśle praktycznych zdecydowano się odtworzyć zachowany pod gruzami historyczny przebieg ulic. Głównie z uwagi na uzbrojenie techniczne znajdujące się pod nimi. I choć wprowadzenie nowych podziałów jednostek sąsiedzkich i nowych typów zabudowy zmieniło szerokości ulic oraz ich klasyfikację, to przebieg ulic jest dziś jedynym zachowanym bez zmian śladem po dawnej Dzielnicy Północnej Warszawy. Obecnie, kiedy w wielu miejscach prowadzone są tu nowe inwestycje, możemy się przekonać, że obszary po wojnie celowo niezabudowane – skwery, tereny zielone, dziedzińce budynków i parkingi, ciągle płytko pod ziemią kryją relikty dawnej zabudowy.

Spójność wielkoprzestrzenna.

Dzielnica miała być flagową inwestycją odbudowywanej Warszawy. Postępy prac relacjonowała prasa i kroniki filmowe. Zaprojektowana z bezprecedensowym rozmachem miała być nie tylko nowoczesna, higieniczna, zielona, ale przede wszystkim społeczna. Według pierwszych założeń z 1946 roku zamieszkać tam mieli głównie pracownicy biur i instytucji Śródmieścia⁴⁹. Uważano, że warunki demograficzne tej grupy są specyficzne i że najbardziej potrzebne będą małe mieszkania półtora-izbowe z hotelowym systemem organizacji wewnętrznej – ze wspólnymi jadalniami i czytelniami w parterach. Projektanci odnieśli się do najbardziej aktualnych w tamtym czasie wzorców kształtowania kwartałów miejskich oraz jednostek sąsiedzkich (por. il. 3). Przewidziano oddzielne sieci dróg kołowych i pieszych w stronę Śródmieścia, Wisły i Starego Miasta. Arterie podzielić miały nowo projektowaną dzielnicę na dziewięć jednostek urbanistycznych, każda o wielkości osiedla, gdzie środkowa jednostka została pomyślana jako ponadlokalne centrum z ratuszem, administracją, obiektami kultury zanurzonymi w zieleni. Dziś w tym miejscu znajduje się Muzeum Polin. Każda z ośmiu pozostałych jednostek została zaprojektowana jako samodzielny pod kątem życia społecznego obszar. W każdej przewidziano 2 przedszkola, dzieciniec (żłobek), szkołę powszechną, sklepy, dom społeczny, dom młodzieży i tereny sportowe. Dwa szerokie pasy zieleni wychodzące z Ogrodu Krasińskich i z Ogrodu Saskiego przeciąć

miały całą dzielnicę. Planowano zlokalizować na nich urządzenia sportowe, centralną ciepłownię, dwie hale targowe, ogródki działkowe. Rozplanowanie wysokościowe uwzględniało sąsiedztwo zabytków Starego Miasta, szczególnie zachowanie sylwety Starówki od strony Wisły.

Kiedy około 1949 roku Bohdan Lachert przystąpił do realizacji najbardziej rozpoznawalnego dziś fragmentu osiedla, Muranowa Południowego, zmieniona została koncepcja rozwiązań projektowych, ale koncepcja urbanistyczna dla dzielnicy została utrzymana⁵⁰. Dzielnicę nadal miał przeciąć pas terenów zieleni, ale położony między ulicami Pawią i Dzielnią. Miał pełnić rolę podobną do planowanego w tym miejscu przed wojną „powązkowskiego klina napowietrzającego miasto”⁵¹. Miał łączyć Ogród Krasińskich, Cmentarze Powązkowskie, Lasek na Kole z Puszcą Kampinoską. Został zrealizowany i na tym zielonym pasie leży między innymi Muzeum Więzienia Pawiak. Pomimo, że po 1989 roku ta idea została zapomniana, a teren został częściowo zabudowany, w najnowszym opracowywanym planie zagospodarowania⁵² idea ciągu zielonego wschód-zachód powróciła, choć z uwagi na uwarunkowania wytyczona została w innym miejscu – wzdłuż ulicy Anielewicza.

Systemowość architektury.

Budując Muranów zastosowano modernistyczne zasady racjonalizacji w odniesieniu do programowania funkcji społecznych oraz wobec przyjętej metody projektowania i realizacji obiektów. Jeśli nawet nie wszystkie idee zostały wprowadzone wtedy w życie to Muranów był dla warszawskich urbanistów i architektów poligonem doświadczeń. Eksperymentowano z technologiami budowlanymi. W I fazie budowano bloków formowanych z gruzów zburzonej Warszawy. W kolejnych - z zabudową opartą o systemy tak zwanej ramy „H”, a później ‘wielkiej płyty’. W modernistycznym duchu racjonalizowano proces projektowy przez tworzenie katalogów powtarzalnych projektów typowych – funkcjonalnych budynków o skromnej, oszczędnej estetyce. Charakterystyczne dla Muranowa są powtarzalne punktowce, galeriowce, ale też szkoły, przedszkola i żłobki.

Obiekty opiekuńcze osiedla odegrały szczególnie ważną rolę (por. il. 6, gdzie okrągłymi znakami graficznymi zaznaczono sieć placówek edukacyjnych od przedszkoli do szkół ogólnokształcących). W czasach przed emancypacją kobiet i ich równouprawnieniem były prawie zupełnie nieznanne i nieobecne w krajobrazie miasta, a od powojnia stały się powszechnymi i dostępnymi instytucjami społecznymi. Upowszechnienie oświaty i jej demokratyzacja były jednymi z naczelných celów polityki PRL, a budowa infrastruktury szkół, przedszkoli i żłobków była zadaniem reali-

47. „Pawiak” to popularna do dziś nazwa nie istniejącego już więzienia, które leżało na terenie dzisiejszego osiedla Muranów, przy ulicy Pawiej. Jego ofiary zostały upamiętnione przez założenie w roku Muzeum Więzienia Pawiak, oddziału Muzeum Niepodległości.

48. B. Lachert, *Muranów, dzielnica mieszkaniowa*, „Architektura” 1949, nr 5, s. 132.

49. W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki, op. cit., s. 2-3.

50. B. Lachert, op. cit., s. 129-137.

51. S. Różański, *Plan ogólny zabudowania m. st. Warszawy*, „Kronika Warszawy” 1930, nr 12, s. 1-14.

52. Uchwała nr LXXXVIII/2871/2023 Rady Miasta Stołecznego Warszawy z 21 września 2023 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Muranowa – część wschodnia I.

zowanym masowo na terenie całego kraju. Dlatego państwowe biura projektowe wypracowały typowe rozwiązania. Rozwój sieci przedszkoli dawał szansę na zapewnienie opieki dzieciom w czasie pracy ich matek. Szacowano, że dzieci w wieku 4-7 lat to średnio 8% społeczeństwa, co znaczy, że na 10 tysięcy mieszkańców - 800 to przedszkolaki. Zakładano, że w miastach ponad połowa z nich, czyli około 480 maluchów, musi mieć zapewnione miejsca przedszkolne. Opierano się o pogłębione prace studialne nad oszacowaniem potrzeb funkcjonalnych i norm przedszkolnych, które prowadziła projektantka przedwojennego przedszkola żoliborskiego Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej, architektka Janina Weinfeld-Jankowska. Po 1945 była zatrudniona w Biurze Odbudowy Stolicy, w Pracowni Urządzeń Dziecięcych. W 1947 roku opracowała projekt programu budowlanego i terenowego dla przedszkola. Współpracowała z Pracownią Urbanistyczną BOS i pierwsze prototypowe przedszkola jej projektu zostały zrealizowane właśnie na terenie wzorcowej dzielnicy muranowskiej. Gdy powołano do życia ZOR, Zakład Osiedli Robotniczych, przedszkola i żłobki identyczne jak muranowskie budowano na terenie całego kraju.

Ciągłość planistyczna.

Zniszczenia wojenne zmuszały do priorytetowego traktowania nowych inwestycji, ale ich realizację utrudniały realia. Nowy, „socjalistyczny” ustrój w Polsce i jego administracja dopiero się zawiązywały. W pierwszych latach po wojnie nie było jasne czy rozpoznane zostały wszystkie potrzeby, jakie powinny być realizowane w nowych realiach. Planiści mówili otwarcie, że z tego powodu konieczne jest przyjęcie elastycznej metody planowania, która wyznaczałaby kierunki rozwoju, uwzględniając konieczność wprowadzania zmian i realizacji nie nazwanych wcześniej potrzeb⁵³.

Oryginalny schemat planistyczny Muranowa oparty został na założeniach planu Warszawskiego Zespołu Miejskiego, opracowywanego w latach 1939-45 pod kierunkiem Jana Chmielewskiego, a bazującego na opublikowanej w 1931 roku pracy teoretycznej Jana Chmielewskiego i Szymona Syrkusa „Warszawa funkcjonalna”. Cały Warszawski Zespół Miejski z charakterystycznym układem pasmowym opartym o Wisłę i Skarpę miał docelowo składać się z 200 jednostek mieszkaniowych, z czego dziewięć tworzyć miała właśnie nowa dzielnica Muranów⁵⁴. Plan nie narzucał sposobu kształtowania zabudowy, zakładał jednak, że każda jednostka docelowo będzie zawierała pełen program usług podstawowych.

Prace projektowe prowadzone były w intensywnym tempie, do 1947 roku kilka razy zmieniano koncepcję. Od 1949 roku kontynuowane były już nie przez Wydział Urbanistyki Biura Odbudowy Stolicy (rozwiązany w 1949 roku), a przez Zakład Osiedli Robotniczych (zawieszony w 1948 roku), który pełnił jednocześnie rolę projektanta, wykonawcy i inwesto-

ra zastępczego osiedli wznoszonych na terenie całego kraju. Plany Muranowa zostały poważnie skorygowane z uwagi na decyzję o budowie Trasy W-Z. Trzy budowane w tamtym czasie duże zespoły mieszkaniowe - Muranów, Młynów i Koło - wznoszono przy Trasie W-Z (Wschód-Zachód), co miało zapewnić dobrą komunikację między miejscem zamieszkania a zakładem pracy. Budowę dzielnicy muranowskiej rozpoczęto od strony południowej, w bezpośrednim sąsiedztwie trasy W-Z. Na zmianę planu wpływ miała też decyzja o ostatecznym przebiegu Trasy N-S (Północ-Południe), planowanej jeszcze przed wojną. Wcześniejszy podział Muranowa na dziewięć jednostek mieszkaniowych (por. il. 3 i 6) został zastąpiony podziałem na cztery większe jednostki urbanistyczne (por. il. 4). Stałym elementem planu pozostało symboliczne centrum dzielnicy, czyli kwartał, gdzie wzniesiono pomnik Bohaterów Getta, a potem Muzeum Polin.

Kolejny, zmieniony projekt zagospodarowania całej dzielnicy opublikowany został w 1951 roku⁵⁵. Przewidywał on przede wszystkim zmiany w sposobie i szacie architektonicznej zabudowy zgodne z nową wówczas doktryną socrealizmu. Kwartały wypełniane dotąd przez luźny układ modernistycznych galeriowców, klatkowców i punktowców uzupełniono monumentalnymi gmachami o socrealistycznych formach domykając pierzeje ulic. W projekcie tzw. Muranowa Północnego założenia socrealistycznej doktryny zostały już zrealizowane w pełni. „Korytarzowa”, monumentalna zabudowa dzisiejszej ul. Andersa to osiedle dla 15 tysięcy osób. Miała być „stylowym łącznikiem między nowoczesnym Muranowem Południowym a Starym i Nowym Miastem”⁵⁶. Socrealizm przestał obowiązywać jeszcze w trakcie budowy. Po 1954 inwestycje w tym rejonie były kontynuowane, ale w oszczędnej estetyce i w nowych technologiach (rama „H” i wielka płyta). Powrócono do podstawowych wartości współczesnej urbanistyki traktując zieleń, powietrze i słońce jako wartości nadrzędne.

Po 1968 roku na zachód za Aleją N-S (dziś Aleja Jana Pawła II) realizowane było osiedle Muranów Zachodni. W ostatniej fazie, po 1989 roku, inwestycje prowadzone na całym obszarze to głównie uzupełnienia powojennej zabudowy. Najważniejszą z tych inwestycji była budowa Muzeum Polin. Powstanie tego prestiżowego obiektu stanowiło dopełnienie pierwotnego założenia planistycznego, by centralny kwartał Muranowa zachował ponadlokalny, publiczny charakter oraz funkcję kultury.

„Modernistyczność” Muranowa

Prowadzona dziś dyskusja konserwatorska, koncentrująca się wokół wybranych fragmentów Muranowa wydaje się uzasadniona z uwagi na ich odrębność stylową. Rodzi jednak dwa zasadnicze problemy. Po pierwsze gubi fundamentalną dla wartości Muranowa ideę wielkoprzestrzennej skali, a przecież to właśnie skala mającej 200 hektarów nowej dzielnicy

53. B. Malisz, *Planowanie ośrodków miejskich*, „Architektura” 1947, nr 3, s. 3-7.
54. W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki, op. cit., s. 8-11.

55. B. Bierut, *Sześćoletni plan odbudowy Warszawy*, Warszawa 1951.
56. Z.K., *Osiedle Nowotki*, „Stolica”, R. 1953, nr 25, s. 8.

stanowiła o wyjątkowości koncepcji i wymuszała określone decyzje przestrzenne i funkcjonalne. Po drugie, prowadzi dyskusję o „modernizmie” muranowskim w ślepią uliczkę dywagacji pomiędzy znaczeniem idei, planu, układu zabudowy, estetyki, detalu, etc. A przecież dopiero spoglądając na Muranów z perspektywy, z której detal, dekoracje architektoniczne, a nawet typologia zabudowy pozostają wtórne wobec losów całości wielkoprzestrzennego założenia urbanistycznego można dostrzec, że szczególnym „modernistycznym” dziedzictwem Muranowa jest właśnie próba realizacji egalitarnej, nowoczesnej idei społecznej na wielką skalę.

Muranów był modernistyczny o tyle, o ile w swojej skali, formie i funkcji realizował myśl modernizacyjną czasów powojennych – możliwą do wdrażania

w warunkach rodzenia się nowej socjalistycznej państwowości, jednocześnie będącą ofiarą niestabilności programowej i gospodarczej kolejnych dekad PRL. Muranów pozostaje bez wątplenia ideą niedokończoną. Gdy jednak pokazujemy i analizujemy jego historię, widzimy, że pierwotna idea odcisnęła swój ślad na całym obszarze. I choć jednoznaczne skodyfikowanie modernistycznego dziedzictwa Muranowa nie jest zadaniem łatwym, to bez wątplenia właśnie ten wielkoprzestrzenny charakter – w wymiarze idei, struktury urbanistycznej oraz programu podstawowych usług społecznych – powinien stanowić najważniejszy punkt odniesienia dla dyskusji i oceny „modernistyczności” poszczególnych części warszawskiej Dzielnicy Społecznej Muranów. ■

Bibliografia

- Altshuler A., Luberoff D., *The Changing Politics of Urban Mega-projects*, [w:] *The Urban and Regional Reader*, Eugénie B. (red.), London 2009, s. 400-406
- Brzezińska S., *Podziemne relikty getta warszawskiego*, Gminna Ewidencja Zabytków, Karta adresowa zabytku, Warszawa 2021
- Bierut B., *Sześćdziesiąt lat odbudowy Warszawy*, Warszawa 1951
- Chmiel B., Piskowski L., Stępkowski J., *Muranów Południowy. Ocena wartości kulturowych. Propozycja ochrony. Opracowanie na zlecenie Stołecznego Konserwatora Zabytków*, Warszawa 2002
- Chmielewski M.J., *Teoria i praktyka planowania przestrzennego*, Warszawa 2016
- Chomętowska B., *Stacja Muranów*, Wołowiec 2014
- Chomętowska B., Kalnoj-Ziajkowska E., Domagalska K., Domagalski Z., Szablowska U., Ślusarz M., *Poradnik dobrych praktyk architektonicznych. Muranów*, Warszawa 2019
- Czarnecki W., *Planowanie miast i osiedli II*, Warszawa 1965
- Filip A.J., Kalnoj-Ziajkowska E., *Muranów. Wytyczne konserwatorskie do mpzp rejonu Muranowa Wschodniego*, Warszawa 2019
- Goldzamt E., *Urbanistyka krajów socjalistycznych*, Warszawa 1971
- Jacobs J., *The Death and Life of Great American Cities*, New York 1961
- Jencks Ch., *Ruch nowoczesny w architekturze*, Warszawa 1987
- Kłyszewski W., Mokrzyński J., Wierzbicki E., *Muranów – dzielnica mieszkaniowa*, „Skarpa Warszawska” 1946, nr 26, s. 2-3
- Kłyszewski W., Mokrzyński J., Wierzbicki E., *Muranów – dzielnica mieszkaniowa*, „Architektura” 1947, nr 1, s. 8-11
- Kolson K., *Big Plans. The Allure and Folly of Urban Design*, Baltimore-London 2001
- Kostrzewska M., *Miasto europejskie na przestrzeni wieków. Wybrane przykłady*, Gdańsk 2013, s. 193
- Krall H., *Zdążyć przed Panem Bogiem*, Warszawa 1977
- Krier L., *Architektura wspólnoty*, Gdańsk 2011
- Kuzko-Zwierz K., K. Michalski, E. Kalnoj-Ziajkowska, P. Kilanowski, P. Stryczyński, *Poradnik dobrych praktyk. Powojenne osiedla Pragi*, Warszawa 2021, s. 12-15
- Lachert B., *Muranów, dzielnica mieszkaniowa*, „Architektura” 1949, nr 5, s. 132
- Leociak J., Engelking B., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2002
- Leśniakowska M., *Architektura w Warszawie. Lata 1945-65*, Warszawa 2003
- Malisz B., *Planowanie ośrodków miejskich*, „Architektura” 1947, nr 3, s. 3-7
- Mordyński K., *Plac Konstytucji w Warszawie, eksperyment wielkomiejskiego socrealizmu*, „Spotkania z zabytkami” 2008, nr 2, s. 3-7
- Ostrowski W., *Urbanistyka współczesna*, Warszawa 1975
- Pawłowski K., Witwicki M., *Problemy oceny wartości zabytkowej historycznych zespołów miejskich*, „Ochrona Zabytków” 1968, nr 21/ 4, s. 3-12
- Perry C.A., *Housing for the Machine Age*, New York 1939
- Różański S., *Plan ogólny zabudowania m. st. Warszawy*, „Kronika Warszawy” 1930, nr 12, s. 1-14
- Uchowicz K., *Czytanie Muranowa. Pamięć miejsca/ pamięć architekta. Komentarz do powojennej twórczości Bohdana Lacherta (1900-1987)*, RIHA Journal, 2014
- Urzykowski T., *Mieszkańcy walczą o wpis do rejestru zabytków. Konserwator ma inne zdanie*, www.wyborcza.pl (dostęp 22.06.2023)
- Urzykowski T., *Sukces mieszkańców Muranowa*, www.wyborcza.pl (dostęp 29.06.2023)
- Ziajkowska E., *Trzy osiedla na warszawskim Kole w świetle lokalnych uwarunkowań planistycznych, gospodarczych i historycznych I połowy XX wieku*, [w:] Strzelczyk Ł., *Modernizm światłoczuły. Osiedla społeczne warszawskiego Koła*, Warszawa 2020, s. 45-72
- Uchwała nr LXXXVIII/2871/2023 Rady Miasta Stołecznego Warszawy z 21 września 2023 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Muranowa – część wschodnia I

Ewa Kalnoj Ziajkowska, mgr, historyczka sztuki zajmująca się głównie architekturą i urbanistyką na potrzeby służb konserwatorskich. Współautorka wytycznych konserwatorskich do mpzp, przede wszystkim dla historycznych obszarów Warszawy. Autorka publikacji, między innymi „PRA. Atlas architektury warszawskiej Pragi” (2020) oraz „ŚRÓ PN. Atlas architektury Śródmieścia Północnego” (2021). ORCID: 0009 0008 6627 908X

Artur Jerzy Filip, dr arch., badacz i praktyk innowacyjnych struktur międzysektorowego współzarządzania realizacją projektów urbanistycznych. Studiował na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej oraz w Pratt Institute w Nowym Jorku. Autor książki „Wielkie plany w rękach obywateli” (Bęc Zmiana, 2019). Stypendysta Komisji Fulbrighta, Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Miasta Stołecznego Warszawy. Adiunkt na Wydziale Architektury PW. ORCID: 0000 0002 3172 6678